

יהושע גלזמן

גאולה ותשובה במשנת רס"ג

ראשי פרקים

- הקדמה
- בתנ"ך
- בספרות חז"ל
- דעת רבי סעדיה גאון בפירושו לתנ"ך
- באמונות ודעות
- גישתו הפילוסופית
- פולמוסו מול הקראים
- סיכום

א. הקדמה

גאולת ישראל, השיבה מגלות לארץ המובטחת, חזרת מלכות בית דוד ליושנה, והצפייה לימות המשיח וחזון אחרית הימים, היו מאז ומעולם אבן פינה במקרא, בספרות חז"ל ובהגות היהודית לדורותיה. ספרי הנבואה ושאר כתבי הקודש מתארים את הגאולה העתידית בחזרת עם ישראל לארץ אבותיו, ותיקון העולם ע"י הפצת האמונה באל. המקדש יקום ותשוב העבודה בהיכלו על מכונה. כתבי הקודש מדגישים שגאולה זו תלויה בכך שעם ישראל יעשה תשובה, ע"י תשובה זו יגאל אותם ה' וימלא את הבטחותיו, אז תתגשם חזון אחרית הימים.

בהגות היהודית לדורותיה עסקו בנושא הגאולה רבות. רוב ההוגים הביעו את דעתם בנושא, במיוחד בשאלת הקשר שבין הגאולה והתשובה. במאמרי אתמקד בגישתו של ראשון הפילוסופים היהודים רבי סעדיה גאון (רס"ג). ואתייחס לחידושו העיקרי בנושא התלות שבין הגאולה לתשובה, לאור גישתו הפילוסופית, ופולמוסו עם הקראים שהובילו אותו לחידושו בנושא הגאולה. כפי שנסיביר ונוכיח בדיון שלנו רס"ג מנסה להתיר את הקשר שקשרו לפנינו בעניין התלות שבין מעשה התשובה לבואה של הגאולה.

ב. בתנ"ך

כבר בתורה¹ אנו מוצאים שהגאולה תלויה בזכותה של התשובה. וכך כתוב בספר דברים (ל, א-ז): "ושבת עד ה' אלוךך ושמעת בקולו ככל אשר אנוכי מצווך היום, אתה ובניך בכל לבבך ובכול נפשך. ושב ה' אלוךך את שבותך ורחמך ושב וקבצך מכל העמים אשר הפיצך ה' אלוךך שמה... והביאך ... אל הארץ אשר ירשו אבותיך, וירשתה והיטבך והרבך מאבותיך... ואתה תשוב ושמעת בקול ה' ועשית את כל מצותיו אשר אנוכי מצווך היום. והותירך... בכל מעשה ידך בפרי בטןך ובפרי בהמתך ובפרי אדמתך לטובה... כי תשוב אל ה' אלוךך בכל לבבך ובכל נפשך". צא ולמד שהגאולה תלויה במעשה התשובה של העם.

גם הנביאים לא פסחו בדברם אל העם בתלות זו. ירמיה אומר (יה, ח): "ושב הגוי ההוא מרעתו אשר דברתי עליו, ונחמתי על הרעה אשר חשבתי לעשות לו". סיפורו של יונה בן אמת, סובב כולו על ציר התשובה והגאולה אצל אנשי נינוה. וכן שאר הנביאים חזרו התריעו ודרשו מהעם לעשות תשובה, שפירושה שקט ושלווה².

ג. בספרות חז"ל

בספרות התנאית ואח"כ בזו האמוראית חוזר ונשנה המוטיב המקראי בדברי המקרא, ההתניה והקשר שבין הגאולה לתשובה. להלן כמה דוגמאות: מופיע במדרש תנחומא פרשת בהר (ג): "זה שאמר הכתוב, פעמים רבות יצילם והמה ימרו בעצתם וימוכו בעוונם את מוצא בימי שפוט השופטים, שהיו ישראל עובדי עבודה זרה, והיו משועבדים בידי האומות, שנא, 'ויעשו בני ישראל את הרע בעיני ה', ויחר אף ה' בישראל וימכרם ביד כושן'. ומה עשו. ויזעקו בני ישראל אל ה' ויקם ה' להם

¹ בחמשת חומשי התורה התלות של הגאולה בתשובה נזכרת לרוב על הצד השלילי של העניין כדוגמת אם-אז. למשל בויקרא (כז, כג-כד) "והלכתם עמי בקרי, וחלכתי אף אני עמכם בקרי". ובדרך זו הם האזהרות של הברכות והקללות, הן בויקרא בפרק כ, ופרק כז. ובדברים ד (כה-מ), יא (יג-כו), וכן פרק כח בדברי על הברכות והקללות.

² עיין בדברי ישעיה (ל, ו), וכן בפרק לג בספר יחזקאל. בנוסף בהפסרת "שובה" שבפרק יד, אצל הנביא הושע, המוטיב החוזר ונשנה בספר שופטים, שבניי עושים הרע בעיני ה'- עם אחר שולט בהם, בניי זועקים אל ה' והוא מקים להם מושיע ועוד מרובים הדוגמאות.

מושיע את עתניאל בן קנז. מיד עשו תשובה ונגאלו. כך פעם אחרת, שנאמר, ויוסיפו בני ישראל לעשות הרע בעיני ה' וגו'. מיד עשו תשובה, והעמיד להם גואל את אהוד בן גרא בן הימיני, וניגאלו על ידו...". המדרש ממשיך ומוסיף עוד דוגמאות במוטו של "כיון שעשו תשובה העמיד להם גואל". ועוד, בבמדבר רבה (ז, י): "... ויעשו בן בני ישראל וישלחו אותם אל מחוץ למחנה, כיון שחטאו גלו כאשר דיבר ה' אל משה כן עשו בני". מה דיבר הקב"ה אל משה, שאם יעשו תשובה במלכיות שיהיו שם, הקב"ה מקבצם שנא' יהיו כי יבואו עליך כל הדברים האלה הברכה והקללה וגו' והביאך ה' אלוךך וגו' ומל ה' אלוךך וגו'. כן עשו בניי שעתידין ישראל שיעשו תשובה באחרית הימים והם נגאלים שנא' 'בשובה ונחת תושעון' וכשם שמצורע וזב וטמא נפש לא יטהרו לעולם עד שיבואו במים טהורים כך עתיד הקב"ה לזרוק עליהם מים טהורים ולטהרם שנא' 'וזרקתי עליכם מים טהורים וטהרתם' וגו'". נראה מכאן שחז"ל³ המשיכו בדרכם של הנביאים, וכך פרשו את דברי התורה שיש תלות בין מעשה התשובה לבואה של הגאולה.

אדגים עוד שני דוגמאות מספרות חז"ל ששם מופיע מחלוקת בין תנאים בנושא התלות שבין הגאולה לתשובה, המחלוקות הנ"ל הכרחיות להבנת דבריו של רס"ג. בתלמוד הבבלי סנהדרין (צז, ב) מובאת מחלוקת תנאים⁴: "רבי אליעזר אומר: אם ישראל עושים תשובה נגאלין ואם לאו אינן נגאלין. אמר ליה ר' יהושע: אם אין עושין תשובה אין נגאלין; אלא הקב"ה מעמיד להם מלך שגזירותיו קשות כהמן וישראל עושין תשובה ומחזירין למוטב". ז"א ר' אליעזר בן הורקנוס ממשיך את דרכם הקלאסית של חז"ל, בעוד שר' יהושע בן חנניה מחדש כאן את חידושו, שאם

³ בדברי חז"ל נמצאים עוד מספר רב של מקומות הדנים "בסוגייה" הנ"ל, או מימרות שמזכירים זאת, כך למשל: יומא (פו, א), קידושין (מ, ב), ירושלמי פאה (פרק א, הלכה טז), במדרש קהלת רבה (ז, א) שיה"ש רבה (ה, ב), תנחומא אמור (סימן כב), והדוגמאות רבים. אך אין זה מעניין המאמר הנ"ל לדון בדעתם של חז"ל בנושא, אלא בחידושו של רס"ג בתחום המדובר.

⁴ אין מטרתו של הדיון הזה לעסוק ב"עולמם של חכמים", אך ברצוני לתת את תשומת הלב לכך כי י"א שר' אליעזר מסמל בעיני חז"ל את ההלכה הקדומה ועל כן נקרא גם "שמותי" (שבת קל, ב). הרחבה על כך ניתן לראות בספרו של י.ד. גילת "משנתו של ר' אליעזר בן הורקנוס", ת"א, דביר, תשכ"ח. לעומתו ר' יהושע בן חנניה כחדשן, הדמיון שקיים בינו לרס"ג הוא בכך, שר"י יצא נגד המחמירים באבלות לאחר חורבן בית שני (עיין בסוף תוספתא סוטה). והתעסק בפילוסופיה מול חכמי רומי, אשר כונה "איש עצה ומחשבה". וכן רס"ג לחם מבית כנגד הקראים, אלו שבכו יותר מדאי על החורבן, וכן התפלסף כנגד חכמי האיסלם מבחוץ.

לא יחזור העם בתשובה, יביא עליו ה' גזרות קשות ופורענות, שבגללם ישוב ויגאל⁵. מחלוקת דומה מובאת במדרש תנחומא בפרשת בחוקותי (ג): "ר' יהודה אומר, אם אין ישראל עושין תשובה, אין ניגאלין, שנאמר, 'אני ה' בעתה אחישנה'. ר' אלעזר אומר, אם אין עושין תשובה מעצמם, הקב"ה מעמיד עליהם מלך רע שגזרותיו קשות כהמן ומשתעבד בהן, ומתוך כך עושין תשובה, שנא', 'כי יבא כנחר צר, רוח ה' נוססה בו...' באותה שעה, 'ובא לציון גואל'". מחלוקת זו שבין ר' יהודה לר' אלעזר אמנם דומה למחלוקת שבין ר' אליעזר ור' יהושע. אך הבאתי זאת כדי להראות שבתקופות שונות בחז"ל⁶ היו חילוקי דעות בנושא זמנה של הגאולה, וכיצד היא תגיע.

ד. דעת רבי סעדיה גאון בפירושו לתנ"ך

הפעם הראשונה בה דן רס"ג בקשר שבין הגאולה לתשובה, היא בפירושו לספר ישעיהו. בפרק סב פסוק ו: "על חומותיך ירושלים הפקדתי שומרים..." מסביר הגאון⁸, "וראוי לומר, שהשומרים שיפקידם האל על חומות ירושלים הם שלושה: **האחד** - השפלות שסבלו בגלות. הכל שמור אצלו דבר דבר. וכפי שאמרנו בזמן עזרא יאל ימעט לפניך את כל התלאה אשר מצאתנו' (נחמיה ט, לב). לא כל שכן שהיא נמשכת עד היום. **השני** - התשובה שנעשה לפני הישועה. ובפרט אם יש בנו אנשים צדיקים. **השלישי** - ההבטחות שהבטיחנו מימי אברהם עד אחרון הנביאים והוא

⁵ כלל תלמודי מונח בידינו שאין הלכה כר' אליעזר וכן "ר"א ור"י הלכה כר"י, ר"א ור"ג הלכה כר"ג." (עיין במבוא לתלמוד לר"ש הנגיד). מה גם שבהמשך הסוגייה שם נא' ש"ושחק ר' אליעזר", הרמב"ן והמהר"ל הסיקו מכאן שר"א הודה לר"י. (עיין רמב"ן 'מאמר הגולה', שער ב', עמ' רעז – הובא בכתבי הרמב"ן הוצ' מוסד הרב קוק ח"א עמ' רעז. מהר"ל יצחק ישראל, פרק לא).

⁶ נראה כי המחלוקת בין ר"א ור"י הייתה לאחר חורבן בית שני. בעוד שהמחלוקת שבין ר"י ור"ש הייתה ביניהם לאחר מרד בר כוכבא, שהמשותף בניהם הוא זעזוע וחורבן קשה בעם ישראל.
⁷ רס"ג נולד ב- 882 בפאנום שבמזרים. בגיל 30 נמלט משם (כנראה בגלל רדיפתם של הקראים), ועלה לארץ ישראל. בשנת - 922 עבר לבבל, ובשנת - 928 נתמנה לגאון ישיבת סורא. נפטר ב- 942 שבע מאבקים ופולמוסים, בעיקר כנגד הקראים. חיבוריו המרכזיים: פירוש ותרגום לתורה, תשובות בהלכה, ספרו הפילוסופי - 'אמונות ודעות', סידור, פירוש לספר היצירה.
⁸ התרגומים מכאן ואילך בפרשנות לתנ"ך, מתוך: י. רצהבי, 'תפסיר ישעיה לרב סעדיה', מכון משנת הרמב"ם, קרית-אונו, תשנ"ד.

מלאכי. "אמנם ניתן להבין על פי תפקידו של השומר השני, שלתשובה תפקיד חשוב במהלך הגאולה. אך במקור זה לא ניתן להסיק מסקנות בדבר הכרח הקשר שביניהם. במקום אחר בישעיהו, (נט, יט-כ) נא': "וייראו ממערב את שם ה' וממזרח שמש את כבודו כי יבא כנהר צר רוח ה' נוססה בו. ובא לציון גואל ולשבי פשע ביעקב ...". מסביר הגאון "ודברים אלו יהיו בזמן משיח בן יוסף", כמו שביארתי בפרשת מכנף הארץ. אותו דבר אמר זכריה בפרשת 'ואספתי את כל הגויים אל ירושלים' עד שבעל כורחנו נעשה תשובה וניוושע, כמו שחתם המאמר 'ובא לציון גואל'. וממה שאמר 'ולשבי פשע ביעקב' ידענו, שאין הוא מגלגל עלינו ייסורין אלא כדי שנשוב. וכל מי שחזר בתשובה יסלח לו ויספחהו אל הנושעים, אפילו עשה כל החטאים שנזכרו למעלה".

במקום נוסף בישעיהו מסביר רס"ג את רעיון החלוקה לשני סוגי אנשים. כאלה שעשו תשובה וכאלה שלא, בישעיה (מ, ב) "...כי לקחה מיד ה' כפלים בכל חטאתיה". שלפי רס"ג הדגש הוא על המילה "כפלים", וכך הוא מסביר: "וכי בזמן הישועה ייחלקו הבריות לשניים ... אנשים שחזרו בתשובה ונגלה להם עונם ונתייסרו בייסורים, ונסתלקה מהם התביעה להענישם ... השני- אנשים שבא עליהם עונש על מקצת רעותיהם, ואח"כ ייסרם ייסורים רבים כדי שיהיו ראויים לגמול על שנשאו ייסוריהם ...". לומד הגאון מכך, שבזמן הגאולה ימצאו אנשים שחזרו בתשובה, ואנשים שלא עשו תשובה. אמנם הם ייענשו על כך כפליים¹⁰, אך הם יזכו להיות בתהליך הגאולה. אם כן אנו רואים שרס"ג כבר בפרשנותו לתנ"ך סובר כי אין הכרח שהגאולה תהיה תלויה במעשה התשובה¹¹ של העם.

⁹ מאורעות משיח בן יוסף אינם הכרחיים לפי רס"ג. וישנה אפשרות לדלג עליהם ולהגיע ישירות למשיח בן דוד. וכך ניתח זאת פרופ' שוורץ בספרו 'הרעיון המשיחי בהגות היהודית בימיה' (עמ' 35): "ימות המשיח (ובהם שני המשיחים, משיח בן יוסף ומשיח בן דוד). לפי מצבו הרוחני של עם ישראל ניתן לדלג על המאורע הטראומטי של מות המשיח הראשון, ולהגיע הישר לניצחונותיו של משיח בן דוד (מלחמת גוג ומגוג)". ועל זאת עוד נפרט להלן.

¹⁰ העונש הכפול שלהם הוא: 1 - על חטאם שחטאו. 2 - שהם זכו בגמולו הטוב של האל לגאולה, והם אינם ראויים לכך באמת בגלל המעשים שלהם.

¹¹ "במעשה התשובה" - כוונתי לתשובה קולקטיבית של כל העם. ולא לתשובת יחידים ואנשים פרטיים.

ה. באמונות ודעות

הפעם השניה שרס"ג דן בסוגיה הנ"ל היא בספרו הפילוסופי "אמונות ודעות"¹² (להלן אמו"ד), שכתב לאחר פירושו לספר ישעיהו¹³. במאמר השמיני של אמו"ד דן רס"ג בנושא "הישועה", אשר נמצא בקבוצת המאמרים שלו על בעיית תחיית-המתים, הישועה, וגמול ועונש בעולם הבא. רס"ג כותב שם (עמ' רמא): "ולכן ירחמך ה' מאמינים אנחנו שהוא נתן לשעבודינו שני זמנים, האחד מהם זמן התשובה והשני זמן הקץ, ואיזה מהן שיקדם נהיה ראויים לישועה..."¹⁴. כבר כאן אנו מבינים כי רס"ג מחלק את שני הזמנים הללו הגאולה והתשובה, כזמנים נפרדים שאינם תלויים בהכרח אחד בשני. בהמשך המאמר השמיני רס"ג מבהיר ומסביר את עמדתו (בעמ' רמה-רמו), וכך הוא כותב: "והואיל וכבר פירשתי את הקצים הללו ובארתי, אומר עתה, כבר ידענו שאם תשובתינו לא תהיה שלמה נשאר עד שישלים הקץ ולא נשוב, אפשרי שתהיה הישועה ואנחנו חוטאים"^{14 15}. וכיון שארץ הזמן ולא שבנו יחזירנו בלי תשובה ויחיה זה בהופעת הגואל, אלא שמסורת הנביאים קבלה שיבואו עלינו צרות ומצוקות שעל ידם נבחר לשוב ונזכה לישועה, והוא מאמר קדמונינו, אם ישראל עושין תשובה נגאלין, ואם לאו הקב"ה מעמיד להן מלך שקשין גזרותיו מהמן והן עושין תשובה ונגאלין..."¹⁶. רוצה לומר לדעתו של רס"ג תיתכן גאולה ללא תשובה, גם כאשר רובו של העם עדיין עומד בחטאו. כאן מאמץ רס"ג את דברי הנביאים כפי שהבין אותם ר' יהושע בהסברנו למעלה. רס"ג בהמשכו של הפרק מוסיף (עמ' רמז-רמח) ומסביר את השינויים שבין הגאולה שבאה בגלל התשובה, לזו המגיעה ללא התשובה. וכך נא': "ואמר עוד על שני המצבים יחד, כלומר אם לא נשוב ויארעו

¹² הציטוטים שאתן מ"אמונות ודעות", הם: מתרגומו של הרב יוסף קאפח.

¹³ זאת ניתן לראות בכך שרס"ג עצמו מפנה באמונות ודעות לפרשנותו בישעיהו. למשל במאמר השמיני הוא אומר (עמ' רנב) "כמו שפרשתי בפרשת 'כי הנני בורא שמים חדשים וארץ חדשה'. ז"א שהפירוש הנ"ל נכתב לפני אמונות ודעות.

¹⁴ על סמך המשפט הנ"ל מסיק הרב עמית קולא במאמר שכתב "גאולה ותשובה", בתחומין כרך ו' עמ' 469. כי לפי רס"ג מתאפשר המצב של גאולה ללא תשובה, אמנם במצב הנ"ל ירבו הייסורים, אך אין הדברים תלויים אחד בשני.

¹⁵ הרב קאפח מעיר כאן (הערה 69 במקור) ועומד על תיקון גרסאות משובשות בתרגומי אמו"ד "לפי ב, 'אי אפשר שתהיה הישועה ואנחנו חוטאים והרי לא הגלנו אלא מפני חטאינו' כלומר ואם כן מה הועיל בגלותינו. וכל זה לדעתי נוס' מה"ק וכבר נמחק, והנכון לפנינו."

מאורעות משיח בן יוסף, ואם נשוב נפטר מהם, יתגלה לנו משיח בן דוד פתאום. אם כבר קדם לו משיח בן יוסף יהיה כשליח לפניו ומדריך לאומה ומפנה את הדרך...".

נסביר כאן את עיקרי הבנתו של רס"ג בהבנת תהליך הגאולה לאור מה שראינו בדבריו באמו"ד. רס"ג סובר כי הגאולה תגיע ללא תלות של מעשה התשובה. ישנה אפשרות כי העם יחטא ובכל זאת משתתף בתהליך הגאולה. אמנם, אם העם עשה תשובה, מה טוב, ובוז הוא חוסך לעצמו ייסורים, ונפגש ישירות עם משיח בן דוד. אך אם תהליך הגאולה יגיע והעם עומד בחטאו, הוא "יזכה" לייסורים מרובים בדמותו של משיח בן יוסף¹⁶, שיסלול את הדרך למשיח בן דוד. נראה מהאמור לעיל לפי חלוקתו של רס"ג שהגאולה מחולקת לשניים: **בחלק הראשון** אין חיוב לתלות המיוחדת בין הגאולה לתשובה, אלא נגאלים בדרך הקשה. אך **בחלקה השני** שהוא הסופי בתהליך הגאולה, לאחר בוא הייסורים יעשו החוטאים תשובה, וכך תהליך זה יושלם בגאולה סופית. בדמותו של משיח בן דוד. באופן דומה מסביר רס"ג את הפסוק מדניאל (יא, ז) "יתבררו ויתלבנו ויצרפו רבים והרשיעו רשעים ולא יבינו כל רשעים והמשכילים יבינו". אומר הגאון¹⁷: "יתבררו, אז יתבררו ויתלבנו ויצרפו הרבים, וירשיעו הרשעים ולא יבינו, והחכמים יבינו. תרגם והרשיעו 'יטלמהא' ירשיעו אותם. נראה לי שהוא מוסב על הדברים, כלומר בבוא מאורעות קשים על האומה בחבלי משיח האחרונים הקרובים ללידה, ירשיעו הרשעים את המאורעות ויאמרו שהם עול חלילה, והחכמים יבינו".

לגבי הסוגייה בתלמוד שהזכרנו לעיל, "שיעמוד להם מלך רשע כהמן...". מסביר זאת רס"ג על פי מדרש אפוקליפטי¹⁸ ואומר: "ואחר כך ילחם בו איש שמו

¹⁶ יוצא מכאן שרס"ג רואה במשיח בן יוסף סוג של משיח שתפקידו להקשות על עם ישראל- ובכך הוא סולל את דרכו למשיח בן דוד. ז"א משיח בן יוסף הוא אותו "המלך שקשין גזרותיו מהמן - והן עושין תשובה ונגאלין". (לפי המדרש המלך הקשה הוא ארמיליוס, ומשיח בן יוסף יהרג על ידו, אך לא ח"ו שמשיח בן יוסף הוא המלך הרע - הערת עורך).

¹⁷ בתרגומו של הרב יוסף קאפח.

¹⁸ רס"ג אמו"ד עמ' רמו. וכן עיין במאמרו של משה נחום צובל 'חשבון הקץ ותאור הגאולה בספר האמונות והדעות', מתוך 'רס"ג', קובץ תורני מדעי, מוסד הרב קוק, ירושלים, תש"ג. כאן המקום להוסיף את גישתו של פרופ' ד. שוורץ, הרואה במשנתו של רס"ג כמשיחיות אפוקליפטית במסווה רציונלי. להרחבה עיין בספרו 'הרעיון המשיחי בהגות היהודית בימה"ב' (עמ' 28-45). שוורץ סובר, כי גאולה העתידית לפי רס"ג (שם, עמ' 34) ילווה באותות ומופתים וזאת ע"פ תרשים תהליך הבא: בגאולת מצרים ההבטחות היו מתונות והגלות הייתה יחסית קצרה-הגאולה באה באותות ומופתים.

ארמיליוס, וילחם בהם וכבש את העיר ויהרוג וישבה וישמיד, ויהיה האיש אשר מזרע יוסף בכלל ההרוגים, ותבוא על האומה צרה גדולה באותו הזמן, והקשה שבכולן קלקול היחסים בינם ובין כל הממלכות עד שיגרשום אל המדברות וירעיבו ויתענו, ומחמת מה שיעבור עליהם יצאו רבים מהם מן הדת וישארו הנשארים המזוקקים, ואז יתגלה להם אליהו הנביא ותבוא הישועה"¹⁹.

אם כן, נסכם עמדתו של רס"ג לאור מה שראינו בכתביו. עיקרו של תהליך הגאולה אינו מותנה בכך שהעם יחזור בתשובה. ישנם שני אופציות לדבר²⁰. הראשונה היא: שאכן העם יחזור בתשובה, ואז הם יזכו לתהליך קל ונוח בדמותו של משיח בן דוד. האופציה השנייה היא שתהליך הגאולה הוא דטרמניסטי, ז"א אם העם יחזור בתשובה מה טוב. אך אם לא, אזי יעמוד להם מלך רשע²¹ שיגזור עליהם גזרות קשות, ובגלל אותם גזרות יחזור העם בתשובה. החכמים יבינו ויחזרו בתשובה, והרשעים לא יבינו זאת ויפרשו את זה כעול, כמו שפירש הגאון בספר דניאל לעיל. רס"ג אימץ את גישתו של ר' יהושע במחלוקת המובאת בסנהדרין, כי כוחה של התשובה היא לקצר את הגלות והשפל, או לורז את תהליך התשובה. אך לא לעכב את הגאולה כאשר יגיע זמנה, ואף לא לדחותה.

כעת ברצוני לתת הסבר נוסף לגישתו החדשנית של רס"ג הדין בביטול התלות שבין הגאולה לתשובה, על רקע גישתו הפילוסופית, ופולמוסו מול הקראים.

בגאולה האחרונה התבטחות מרובות והגלות ארוכה. מכאן שהגאולה תהייה באותות ומופתים. לכן הגולה העתידית תהייה מלווה בניסים ופלאים.

¹⁹ העתקתי כאן מדברי רס"ג באמו"ד. להרחבה ועיון במקור (ושינויי גירסאות) ניתן לעיין ב- 'מדרשי גאולה' בתרגומו של יהודה אבן שמואל, מוסד ביאליק, ירושלים, תשי"ב, (עמ' 117-132).

²⁰ בדומה לפרשנות על הפסוק בישעיה (ס, כב) "הקטן יהיה לאלף והצעיר לגוי עצום אני ה' בעתה אחישנה". שע"כ דרשו חכמים בבבלי סנהדרין (צח, א) "זכו אחישנה לא זכו בעתה". וכן עיין בהערה 9.

²¹ נראה שלפי רס"ג כפי שבארנו אותו, המלך זו דמותו של משיח בן יוסף- שקודם למשיח בן דוד. משיח בן יוסף על גזרותיו הקשות יכשיר את הקרקע למשיח בן דוד.

ו. גישתו הפילוסופית

רס"ג מכונה כראשון חכמי הפילוסופיה היהודית, היות והוא הראשון שהחל לכתוב ולהתעסק בבעיות פילוסופיות²² במתודה שיטתית. החוקר י' אפרת מסביר את הרעיון בצורה פילוסופית במשנתו של רס"ג. כאשר הוא מדבר בספר²³ על בעיית הצדק האלוהי, הוא מסביר שאין לאל שום הנהגה במעשי האדם- אלא הם, בני האדם האחראים הבלעדיים למעשיהם. אפרת נותן לכך שני הסברים: פסיכולוגי, וראיות מן מושכל. לאחר מכן הוא ממשיך וכותב "ולכן לא מוזר שיהיה בעולם מה שאינו מאוס על האלוקים עצמו אלא מתוך חמלתו עלינו. דעה כזו אינה משתלבת יפה עם השקפה קפדנית מוסרית על הרע שהוא רע בעצמו, ואף לא על אלוקים שהוא עצמו נפגע כביכול מהתרחשות פשעים בחוויה. אבל עמדה זו עקבית ומתוך השקפתו הטראנסצנדנטאלית של רס"ג שעל פיה אלוקים הוא למעלה מכל רגש, וגם רחמים וחנינה אינם תארים עצמיים לו." אותו רעיון מסביר א. שביד²⁴ וכך הוא כותב "מעמד האדם בעוה"ז ותכליתו הפעלתנית בעוה"ז מחייבים, איפוא, את חרותו. אין האל כופה את האדם". ז"א שמעשיו של האדם והאלוקים אינם נעים באותו ציר ואינם תלויים זה בזה, אלא כל אחד נע בציר נפרד מהשני. היות וכך, מעשיו של האדם אינם אמורים להשפיע על תהליך חשבון הגאולה והגלות אצל האלוקים, ולכן אין צורך בתלות הדדית ביניהם. מכאן שמבחינה פילוסופית במשנתו של רס"ג אין הכרח שיהיה קשר בין תהליך הגאולה למעשה התשובה. נסכם זאת בדבריו של ד"ר ישעיהו וולפסברג²⁵: "יחסו של רס"ג אל מעשי המין האנושי הוא ברור וקולע. אין המעשים המוסריים, החיוביים והשליליים, מעשים גרידא, הפועלים את פעולתם ומשפיעים על מהלך המאורעות... הם משאירים רושם בנפש עושיהם ועקבותיהם נחרתים בה".

²² עיין א. שביד, 'תולדות הפילוסופיה היהודית מרס"ג עד רמב"ם', תשכ"ז. וכן בספרו של י. גוטמן, 'הפילוסופיה של היהדות', מוסד ביאליק, ירושלים, תשכ"ג. וכן ד. שוורץ, 'אמונה ותבונה', האוניברסיטה המשודרת, ירושלים, תשס"א.

²³ י' אפרת, 'הפילוסופיה היהודית בימי הביניים', דביר, ת"א, תשכ"ה. עמ' 144-145.

²⁴ א. שביד, 'תולדות הפילוסופיה היהודית מרס"ג עד רמב"ם', תשכ"ז. עמ' 40.

²⁵ ד"ר ישעיהו וולפסברג, 'בעיית הגמול אצל רב סעדיה גאון', מתוך רס"ג, קובץ תורני מדעי, מוסד הרב קוק, ירושלים, תש"ג. וראה שם שאר הדברים בהרחבה.

ז. פולמוסו מול הקראים

כידוע²⁶ בתקופתו של רס"ג הייתה פעילות ענפה של תנועת "אבלי ציון" הקראית. הם קראו להתאבל על חורבן בית-המקדש, לעזוב את הבית ולעלות לירושלים. שם ישובו בתשובה שלמה ויתפללו לבניית בית המקדש השלישי. חכמי הקראים פעלו לפי הציווי של מחוקקם- "חפישו באורייתא שפיר". הם עיינו היטב בפסוקי המקרא והגיעו למסקנתם שיש לשוב בתשובה, לעלות לארץ ולבנות על חורבן ירושלים. סלמון בן ירוחם מחכמי הקראים סובר שבספר תהילים ישנה הדרכה לעם היושב בגלות וכותב²⁷: "כי צד לשוב בתשובה, לבכות, לצום, ללבוש שק ולבקש מהרחמן גאולה ופדות, קיבוץ גלויות, בניין המקדש והתגלות המשיח." כנגד חכמי הקראים וגישתם, שאותם מכנה²⁸: "אנשים מאותם הנקראים יהודים" יוצא רס"ג. הגאון כותב כנגדם²⁹: "והוא שהם מניחים יסוד בטל ועליו הם בונים את דבריהם... כל זה מותנה אם יהיו העם נשמעים לה'... וכאשר חטאו עברה ממשלתם ונסתלקה מלכותם, כך היו בבית שני... ולקחתי יחנך ה' יסוד דברי האנשים הללו שהיא ההתנאה, והכנסתיו במלאכת הדיוק, ומצאתיו בטל מכמה פנים...". ובהמשך רס"ג מבאר את טענותיו ע"י פסוקים המראים כי בעניין הנחמות אין התניה, אלא הם ייעודיים לעם. רס"ג מסיים את הפרק השמיני: "ואחרי הבאור הזה בטל כל מה שנדמה להם, או מה שחשבו להטעות בו בעניין התנאי וההתנאה." מכאן נראה כי וויכוחו של רס"ג מול חכמי הקראים, עוררו אותו להבהיר עמדתו בפירוד התלות שבין מעשה התשובה הקולקטיבית, לבואה של הגאולה המיוחלת לעתיד.

²⁶ להרחבה עיין במאמרו של ב.מ. לוין, 'פרקי פרקים ממלחמות רס"ג, סיני, ו', מוסד הרב קוק, ירושלים, תש"י, (עמ' לו-לז). וגם ב: א. שלוסברג, 'הזיקה בין חזרה בתשובה לבין הגאולה במשנת רס"ג

על רקע המצב החברתי בימיו, בדד 3, בר- אילן, תשנ"ו.

²⁷ עיין במאמרו של א. שלוסברג, (עמ' 105) ובהערה 25 שם.

²⁸ רס"ג, אמו"ד עמ' רנב.

²⁹ רס"ג, אמו"ד עמ' רנג.

ח. סיכום

במאמר זה הראנו את חידושו של רס"ג בהשוואה לדברי המקרא ומדרשי חז"ל בנושא התלות שבין מעשה התשובה, לבוא הגאולה המובטחת. רס"ג שכיחן כראש - הגולה בתקופתו וספג ביקורות פילוסופיות על הדת, הן מחכמי האיסלם מבחוץ והן מחכמי הקראים מבית, נאלץ להתמודד מול הקושיות והטענות שהוצבו בפניו. נראה כי צרכי המקום והשעה בהמשך אורח החיים התקין של היהודים, וחשש מהקמת קבוצות בדלניות בקרב עם ישראל, הביאו את הגאון לידי חידושו בכך שעל היהודי מוטלת החובה לעשות תשובה, אך מעשה תשובה זה לא יביא בהכרח את הגאולה המובטחת, של השיבה לארץ, בניית בית המקדש ושאר חזונם של הנביאים. אלא המשכת החיים היהודים הנורמטיבית קיום התורה והמצוות, דבקות במנהגי האבות בזמנו הם החשובים והחזקים מכל. על כן קיים הצורך בחידושו ובהתרת הקשר שנטען ע"י הקראים בין מעשה התשובה לגאולת ישראל.